

Βιβλιοθήκη, συγγράμματα και τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Η περίπτωση των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών της Θεσσαλονίκης

Σάββας Μαυρίδης*

Περίληψη

Η εκπαίδευση αποτελεί για κάθε κοινωνία και κάθε εποχή το σημαντικότερο μοχλό ανάπτυξης και την αποδοτικότερη επένδυση. Υπό το πρίσμα του ιδεότυπου της τελεολογικής δράσης, δηλαδή της ορθολογικής σύνδεσης μέσων και στόχων, όπως διατυπώθηκε από τον Max Weber και άλλους θεωρητικούς, εξετάζεται ο τρόπος λειτουργίας της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η διαδικασία μάθησης στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση στηρίχθηκε και στηρίζεται ακόμη και σήμερα, κατά μεγάλο μέρος, στο λεγόμενο σύστημα του ενός συγγράμματος, σε αντίθεση με το σύστημα της βιβλιογραφίας που υιοθετήθηκε στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης, ήδη από τον 18ο αιώνα.

Από τον Schiller μέχρι τον Adorno και από τον Παπανούτσο μέχρι τον Ανδρόνικο, η εκπαίδευση αυτού του είδους αποτέλεσε με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο αντικείμενο κριτικής. Για μακρό χρονικό διάστημα η μεταρρύθμιση προς την κατεύθυνση της βιβλιογραφίας σκόνταφτε στην Ελλάδα, κατά πρώτον λόγο εξαιτίας και της έλλειψης βιβλιοθηκών. Με τη συνδρομή κοινοτικών πόρων οι πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες έχουν βελτιωθεί σημαντικά. Το θεσμικό πλαίσιο όμως μιας μεταρρύθμισης περιεχομένου απουσιάζει. Ίσως οι ιστορικοί της εκπαίδευσης του μέλλοντος γράψουν ότι η ελληνική εκπαίδευση εκσυγχρονίστηκε με τη συνδρομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

* Δρ. Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Φραγκφούρτης.

Όταν συλλογίζομαι με τι θροφή τόσα χρόνια με τάζαν τα βιβλία κι οι δάσκαλοι για να χορτάσουν μια λιμασμένη ψυχή και τι λιονταρίσιο μυαλό για θροφή με τάζει ο Ζορμπάς σε λίγους μήνες, δύσκολα μπορώ να βαστάξω την οργή και την θλίψη μου.

Νίκος Καζαντζάκης,
Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά

1. Εισαγωγή

Ως εκλογίκευση των σκοπών (Zweckrationalität) όρισε ο Max Weber την ικανότητα ενός ατόμου να θέτει αυτόνομα σκοπούς και να προσπαθεί να τους υλοποιήσει μέσα στα πλαίσια των εκάστοτε συνθηκών, αξιοποιώντας κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα μέσα που έχει στη διάθεσή του¹. Αυτή είναι μία από τις τέσσερις μορφές της κοινωνικής δράσης κατά τον Weber την οποία θα αποδίδαμε στα ελληνικά με τον όρο ορθολογική δράση ή και τελεολογική δράση (zweckrationales Handeln) επί το αρχαιότερον. Οι άλλες τρεις είναι: η αξιολογικά ουδέτερη (wertrationales Handeln) δηλ. η κοινωνική δράση που ακολουθεί τυφλά κάποιους κανόνες, τύπους ή αρχές, χωρίς να ενδιαφέρεται καθόλου για τις συνέπειες ή τα αποτελέσματα, η συγκινησιακή ή συναισθηματική (affectuelles Handeln) και τέλος η παραδοσιακή (traditionales Handeln)².

Έχοντας υπόψη το ιδεότυπο της κοινωνικής δράσης του Weber που είναι (Zweckrationales Handeln) η τελεολογική δράση, θα μπορούσε να εξετάσει κανείς με ποιο βαθμό επιτυχίας λειτουργεί ο ένας ή ο άλλος τομέας κοινωνικής δραστηριότητας, όπως π.χ. ο τομέας της υγείας μιας χώρας, το φορολογικό σύστημα, η άμυνα, η εκπαίδευση κ.λπ. Βέβαια δεν υπάρχουν μέτρα και σταθμά που καθορίζουν με ακρίβεια το ένα ή το άλλο μέγεθος. Αυτό όμως που μπορεί να προκύψει από μια τέτοια σύγκριση είναι ένα τέτοιο συμπέρασμα για το αν και κατά πόσον σε γενικές γραμμές ένα υποσύστημα παρουσιάζει σοβαρά δείγματα ορθολογισμού ή εφαρμόζει κατ' επανάληψη πρακτικές, που οδηγούν στο αντίθετο αποτέλεσμα.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα εξετάσουμε διεξοδικά υπό το πρίσμα του ορθολογισμού, τον τρόπο λειτουργίας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, παράγοντα καθοριστικό για την

έννοια της κοινωνικής μεταβολής απασχόλησε πάρα πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες. Μια από τις πληρέστερες θεωρίες κατά γενική ομολογία ανήκει στον Αμερικανό Talcott Parsons και σύμφωνα μ' αυτήν, «Ως κοινωνική μεταβολή στη δομή ενός κοινωνικού συστήματος ορίζουμε την αλλαγή η οποία επέρχεται στους κανόνες που διέπουν τον πολιτισμό του. Εάν εξετάσουμε το ανώτερο επίπεδο των κοινωνικών συστημάτων, τότε η κοινωνική μεταβολή αφορά κυρίως τη μεταβολή του συστήματος των κοινωνικών αξιών της κοινωνίας»⁴. Έχοντας υπόψη τον ορισμό του Talcott Parsons και μελετώντας την ελληνική περίπτωση, την επιδίωξη δηλαδή της εκκλησίας να κρατά το λαό μακριά από κάθε ανανεωτική προσπάθεια, αντιλαμβάνεται κανείς ότι κατ' αυτόν τον τρόπο τίθενται προσκόμματα στην κοινωνική μεταβολή. Κατά παρόμοιο τρόπο δυσχεραίνεται και μέσω της εκπαίδευσης η κοινωνική μεταβολή, με την καθιέρωση του ενός και μοναδικού συγγράμματος, που έχει ως συνέπεια την έλλειψη κάθε είδους προβληματισμού που οδηγεί στην περαιτέρω διεύρυνση της γνώσης και την ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας (Urteilkraft κατά τον Immanuel Kant), βασικές προϋποθέσεις της κοινωνικής μεταβολής⁵.

2. Ο ρόλος του πανεπιστημίου στην κοινωνία

Από την αρχαία εποχή απασχολεί τον άνθρωπο ο κοινωνικός ρόλος της εκπαίδευσης: Είναι κοινωνικός θεσμός ανανέωσης ή συντήρησης της γνώσης; Η απάντηση έχει δυο σκέλη. Η εκπαίδευση αρμόζει στα πρώτα βήματα του ανθρώπου και βαθμιαία παραχωρεί τη θέση της στην παιδεία, έννοια ευρύτερη της εκπαίδευσης.

Εκπαίδευση ονομάζουμε τη σκόπιμη και συστηματική μετάδοση γνώσεων, με την οποία μια γενιά διαμορφώνει την επόμενη, ενώ η παιδεία δε δέχεται τη χειραγώγηση του ανθρώπου και διεκδικεί πέρα από τις γνώσεις και το δικαίωμα της κριτικής στην εξουσία⁶. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ενδείκνυται, ιδιαίτερα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η ανάλυση, η αμφισβήτηση, η ερμηνεία και η έρευνα, και δεν αρκεί μόνο η εκμάθηση στείων γνώσεων, χάριν οποιασδήποτε σκοπιμότητας ή χειραγώγησης. Στην εκπαιδευτική διαδικασία επιβάλλεται λοιπόν η προσφυγή σε κάθε είδους πηγές, χωρίς περιορισμούς, σε όλα τα υπαρκτά μέσα πληροφόρησης και χωρίς γλωσσικούς φραγμούς, αν είναι δυνατόν. Η ελάχιστη απαί-

1919 ότι «καμιά επιστήμη δεν είναι απόλυτη, χωρίς προϋποθέσεις και κανένας δεν μπορεί να βοηθήσει αυτόν που απορρίπτει αυτές τις προϋποθέσεις και να του εξηγήσει τη σημασία τους¹⁰». Με αυτήν του τη διαπίστωση ο Max Weber προδικάζει ότι όποιος πιστεύει στο απόλυτο της επιστήμης είναι ισόβια καταδικασμένος να ζει στο δόγμα του. Εάν μάλιστα αυτός ο ασθενής είναι ένα ολόκληρο εκπαιδευτικό σύστημα, τότε τα πράγματα αποβαίνουν οδυνηρά για πολλούς ανθρώπους.

Στην ελληνική βιβλιογραφία ο Μανόλης Ανδρόνικος έθιξε μια πλευρά του ίδιου ζητήματος, που μεταξύ άλλων αναφορικά με τα βιβλία τόνισε, ότι επειδή αυτά γράφονται από μια γενιά και απευθύνονται στην επόμενη, θα πρέπει να ανανεώνονται συχνά, ούτως ώστε να μην παρέχει η παιδεία παρωχημένες γνώσεις στους νέους¹¹. Όπως είδαμε οι απόψεις πολύ σημαντικών ανθρώπων του πνεύματος συγκλίνουν στο ότι η εκπαίδευση και πολύ περισσότερο η παιδεία, απαιτεί πολυσυλλεκτικότητα γνώσεων και τη διαρκή ανανέωσή τους, γεγονός που δε χαρακτηρίζει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ο F. Schiller επεσήμανε εκείνους τους κανόνες λειτουργίας και παράλληλα τις βασικές αδυναμίες του γερμανικού πανεπιστημίου στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, που ως έναν βαθμό παρουσιάζουν μια ετεροχρονισμένη σύμπτωση με το σύγχρονο ελληνικό πανεπιστήμιο. Οι πλέον σημαντικές ομοιότητες συνοψίζονται στα εξής: α. Οι παραδόσεις γίνονταν μόνο από βιβλία τα οποία είχαν προκαθοριστεί γι' αυτόν τον σκοπό. Φυσικά οι σπουδαστές δε διέβλεπαν κάποιο λόγο να παρακολουθούν τις παραδόσεις, εφόσον μελετώντας τη δεδομένη ύλη κατ' οίκον μπορούσαν κάλλιστα να ανταποκριθούν στις περιορισμένες απαιτήσεις των εξετάσεων. β. Οι καθηγητές υποβιβάζονταν σε δασκάλους και δε μεταβάλλονταν σε ερευνητές και γι' αυτόν το λόγο η επιστημονική τους εξέλιξη ήταν καταδικασμένη σε στασιμότητα. γ. Οι σπουδαστές δε διακρίνονταν για τη φιλοπονία τους. δ. Υπήρχε έλλειψη σχέσης του Πανεπιστημίου με τις πρακτικές ανάγκες της ζωής και της οικονομίας¹².

Ο προβληματισμός και η ανησυχία αυτής της εποχής εκφράζεται κατά τον καλύτερο τρόπο μέσα από την εναρκτήρια παράδοση του F. Schiller στην Ιένα το 1789 με θέμα «Τι είναι και γιατί διδάσκεται η Παγκόσμια Ιστορία». Στην παράδοση αυτή ο Schiller παρουσίασε δυο τύπους σπουδών. Ο πρώτος τύπος σπουδών είναι εκείνος κατά τον οποίον οι σπουδαστές περιορίζονται στις απαιτήσεις των εξετάσεων με μοναδικό σκοπό να τελειώσουν τις

κυρίως της εκπαίδευσης. Ο ετεροχρονισμός της Ελλάδος σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη αρχίζει το 15ο αιώνα: ενώ δηλαδή ανέτειλε στην Ευρώπη ο ήλιος της Αναγέννησης, ο ελληνικός χώρος βυθιζόταν στο σκοτάδι της Τουρκοκρατίας. Στο νέο ελληνικό κράτος, το οποίο χρειάστηκε πολύ χρόνο και κόπο για να ολοκληρωθεί γεωπολιτικά και εθνολογικά, η εκπαίδευση δεν ευτύχησε να ολοκληρωθεί κοινωνικά και να ωριμάσει πανεπιστημιακά.

Έναν ιδιαίτερα αρνητικό ρόλο στην πορεία της εκπαίδευσής μας έπαιξαν οι κανόνες που επέβαλε ο νόμος ΒΡΑ΄ της 1ης Ιανουαρίου 1893, με τον οποίο εισήχθη στην εκπαιδευτική διαδικασία η χρήση του ενός και μοναδικού συγγράμματος, θεσμός που έβλαψε εκπαίδευση και κοινωνία και που ισχύει μέχρι και σήμερα. Την αντίθεσή της στο νόμο αυτό εξέφρασε επιτροπή συγγραφέων με υπόμνημά της στον τότε Πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, τον Οκτώβριο του 1893 και ήταν το εξής:

Το πλημμελές. Του ισχύοντος Νόμου περί διδακτικών βιβλίων δεν είναι ορθή, κατά την γνώμην ημών, ούτε η αποκλειστική έγκρισις και χρήσις ενός και μόνου βιβλίου δι' έκαστον μάθημα, ούτε η διεξαγωγή του διαγωνισμού των κριτών [...] Αλλά το πάντων ολεθριώτατον, ω παρέπονται τα λοιπά, είναι το πρώτον ψεχθέν, η αποκλειστική δηλονότι έγκρισις και χρήσις ενός και μόνου βιβλίου διά τους αμέσως εφεξής εκτιθεμένους λόγους. Αποκρούομεν το μοναδικόν του βιβλίου, διότι πρώτον το έν βιβλίον εξαναγκάζει τους μαθητάς και τους διδασκάλους να σκέπτονται πάντες ακριβώς ούτως, όπως εσκέφθη και ειργάσθη είς και μόνος, ο συγγραφέας αυτό, όπερ αντίκειται τοις νόμοις της φύσεως, διότι πάντες οι άνθρωποι δεν σκέπτονται και δεν κρίνουσιν ομοιοτρόπως, αλλ' έκαστοι έχουσι τρόπον ίδιον, διαλλάσσοντα προς τον των λοιπών, και διότι η αυτή αλήθεια η ιδέα διαφορώτερον πως παρ' άλλου διατυπωμένη συμβαίνει να καθίσταται εις άλλους μάλλον ευαντίληπτος. Δεύτερον, διότι το μονοπώλιον της μαθήσεως και της σοφίας δεν είναι πράγμα εύκολον, δια θετών νόμων επιβαλλόμενον. Τρίτον, διότι το έν βιβλίον είναι αυτόχρημα βιβλιοκαπηλικόν μονοπώλιον, όπερ δεν διενεργεί μεν το Κράτος, αλλά παραδίδει εις άτομα. Το μονοπώλιον δε των βιβλίων απεδείχθη εκ των δυο πεποτελεσθέντων διαγωνισμών ήκιστα συντελεστικών εις την πνευματικήν κίνησιν του τόπου ημών, διότι κατεδίκασε μεν εις αργίαν και νάρκην επί χρόνον μακρόν τας χείρας και τας πνευματικές δυνάμεις και εφιεμένων συγγραφέων, παρέσχε δε τη νεολαία βιβλία ουχί πάντοτε τα άριστα και των αποκλεισθέντων ομοειδών υπέρτερα. Τέταρτον, διότι δια του ενός βιβλίου, αντί να καταπολεμηθή, εξεναντίας εξυπηρετείται και προάγεται θαυμασίως η βιβλιοκαπηλία, καθόσον εί όλην τετραετίαν πρωην, και τριετίαν

νυν, νέμεται και καπηλεύει εις και μόνος εν εγκριθέν –ίσως κρίμασιν οἱς οἶδε Κύριος– βιβλίον του αφαιμάσσαν τους γονεῖς των μαθητῶν, υπερπληρῶν χρημάτων τα ἴδια βαλάντια, πιέζων τους βιβλιοπώλας εν τη εξασκήσει του επαγγέλματος αὐτῶν, ζημιῶν τους τυπογράφους και δεσμεύων τας χεῖρας παντός ἄλλου δυναμένου και εφιεμένου συγγράφειν. Αὐτὴ δε ἡ πολλαπλὴ και ἀδίκος δέσμευσις και πίεσις των ἄλλων, χρηματικὴ δε θησαύρισις ενός τινος ἀτόμου, εἶναι αὐτόχρημα ἡ πρώτης δυνάμεως βιβλιοκαπηλία, και οὐχὶ ὁ εν τε τοῖς πνευματικοῖς ἀγῶσι και εν τη επιχειρηματικῇ βιβλιομπορίᾳ και τυπογραφίᾳ ελευθερος ανταγωνισμός, ὁστις πάντοτε ωφελίμως θεραπεύει και προάγει το κοινωνικόν ἀγαθόν. Πέμπτον, διότι ουδαμού του πεπολιτισμένου κόσμου ἰσχύει παρόμοιον νομοθέτημα, δοκιμὴ δε τις γενομένη προ πολλῶν ἐνι-αυτῶν εν Πρωσσίᾳ ἀπέτυχε, και ἡ ἰδέα του ενός και μόνου βιβλίου ἐγκατελείφθη οριστικῶς...¹⁷.

Το ἀντιπαιδαγωγικὸ και ἀντιεπιστημονικὸ περιεχόμενον του νόμου ΒΡΛ' του 1893 καταδίκασε αὐστηρὰ ἡ ἐπιτροπὴ συγγραφέων της ἐποχῆς, ἀναλύοντας μερικὰ ἀπὸ τα βασικότερα σημεῖα της κριτικῆς τους, τα ὁποῖα εἶδαμε παραπάνω. Το κυριότερον μειονέκτημα του νόμου αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ καθιέρωση και κατ' ἐπέκταση ἐπιβολὴ του ενός συγγράμματος του διδάσκοντος καθηγητῆ ἢ κάποιου ἄλλου καθηγητῆ, με ἀποτέλεσμα τὴν στείρα ἀποστήθιση του κειμένου και ὄχι το ουσιαστικὸ του περιεχόμενον που εἶναι ἡ ἀπιο-λογημένη ἐρμηνεία, ἡ ὁποῖα θα πρέπει να ἀποτελεῖ το βασικὸ κριτήριον της ἀξιολόγησις. Με κάποια δόση υπερβολῆς, ἀλλὰ ὄχι τελείως ἀδικαιολόγητης, θα λέγαμε ὅτι ὅσο λιγότερον κανεῖς σκέπτεται τόσο ὑψηλότερον βαθμολογεῖται. Το στοιχεῖον ὅμως που ὁ Volkmar Lauber, καθηγητῆς στο Πανεπιστήμιον του Salzburg, σε μια προσωπικὴ συζήτηση με τον γράφοντα, ὀνόμασε «πνευματικὴ διαστροφή» (geistige Perversion) εἶναι το γεγονὸς ὅτι με το σύστημα του ενός συγγράμματος ἀναγκάζονται οἱ φοιτητῆς να σκέπτονται ἢ να προσποιοῦνται πως σκέπτονται, ὅπως ἀκριβῶς ὁ συγγραφέας του βιβλίου. Ἐπιβάλλεται κατὰ κάποιον τρόπο μια δικτατορία της σκέψεως. Αὐτὴ ἡ λογικὴ του παραλόγου ἐρχεται σε ἀντίθεση με τὴν ἔννοια της κοινωνικῆς μεταβολῆς και ἀνάπτυξης, ὅπως τὴν διετύπωσε ὁ T. Parsons, ἀποδεικνύεται τελεολογικὰ ἀνεπαρκῆς σύμφωνα με τὴν τυπολογία του M. Weber και ἀντιβαίνει στη δύναμη του κριτικῆς λόγου του I. Kant.

Σε πρακτικὸ ἐπίπεδο το σύστημα αὐτὸ δε δημιούργησε ἰδιαιτέρως κοινωνικὰ ἀναταραχῆς, διότι μέσω αὐτοῦ καλύπτονται βραχυπρόθεσμα τα συντεχνιακὰ συμφέροντα των ἐνδιαφερομένων ομάδων, μακροπρόθεσμα ὅμως ἀποβαίνει εις βάρος ὁλόκληρης

της κοινωνίας. Οι εκάστοτε κυβερνήσεις προσπαθούσαν να αυξήσουν το εισόδημα των διδασκόντων, που ήταν πράγματι χαμηλό, με τα συγγραφικά δικαιώματα των συγγραφέων καθηγητών. Έτσι οι καθηγητές δεν επεζήτησαν ποτέ την κατάργησή του και όσοι θέλησαν να κρατήσουν κάποιο επίπεδο σπουδών έγιναν πολύ αυστηροί και αντιπαθείς στο σπουδαστικό σώμα. Οι φοιτητές από την πλευρά τους, αφού έτσι δεν υποβάλλονται σε ιδιαίτερο κόπο, δε διαμαρτυρήθηκαν ποτέ για τη διαιώνιση του συστήματος του ενός συγγράμματος και με τη συνειδητή συνενοχή τους το νομιμοποίησαν, ενώ αυτοί θα έπρεπε να είναι οι μεγαλύτεροι εχθροί του, αφού αυτούς κυρίως ζημιώνει. Το τραγικότερο ίσως μέρος αυτής της συγκυρίας είναι το ότι οι φοιτητές πιέζουν το διδάσκοντα να μειώσει όσον το δυνατόν περισσότερο την εξεταστέα ύλη! Με το σκεπτικό της λιγοστής εξεταστέας ύλης δεν παρακολουθούν τις παραδόσεις και έτσι και οι διδάσκοντες χωρίς ακροατήριο περιέρχονται σε αδράνεια. Υπό το κράτος αυτής της θλιβερής πραγματικότητας, η πολιτεία ανέπτυξε έναν τρόπο εισαγωγής των φοιτητών στα Πανεπιστήμια, παράλογο μεν αλλά –εξωτερικά τουλάχιστον– όχι άδικο. Το σύστημα εισαγωγής στα ΑΕΙ-ΤΕΙ στηρίζεται στην αποστήθιση και την τύχη, δεν αντικατοπτρίζει απόλυτα το γνωστικό επίπεδο των υποψηφίων, δεν επιτρέπει στα Πανεπιστήμια να συμμετέχουν στη διαδικασία επιλογής των φοιτητών και σε συνδυασμό με τις άπειρες εξεταστικές ευκαιρίες που παρέχει ο νόμος, ούτε την αποπομπή τους, όπως συμβαίνει σε πολλές άλλες χώρες.

Η έλλειψη ορθολογισμού δε χαρακτηρίζει το εκπαιδευτικό σύστημα μόνο στο θέμα του ενός συγγράμματος αλλά σε όλα τα ζητήματα που αφορούν την εκπαίδευση. Το ζήτημα της καθιέρωσης ενός σταθερού γλωσσικού σχήματος ταλαιπώρησε επίσης επί έναν αιώνα την κοινωνία μας και δείχνει, όπως θα δούμε εν συντομία παρακάτω, πως η πολιτεία με την επιπολαιότητα και το λαϊκισμό που χειρίστηκε το θέμα του ενός συγγράμματος, αντιμετώπισε και το θέμα της γλώσσας.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα επιχειρείται μια άοκνη προσπάθεια για τον αστικό ορθολογισμό του σχολείου¹⁸. Συγκεκριμένα τα νομοσχέδια του έτους 1913 για την παιδεία επιδιώκουν να θεσπίσουν την καθολική εκπαίδευση και για τα δυο φύλα και την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας. Ήδη με το σύνταγμα του 1911 καθιερώνεται, σύμφωνα με το άρθρο 104, η καθαρεύουσα ως η επίσημη γλώσσα του κράτους. Με το τέλος των βαλκανικών πολέμων η

χώρα ολοκληρώνεται γεωγραφικά. Έτσι η πολιτική που ασκείται στο εξής δε χρειάζεται τουλάχιστον γεωγραφική διεύρυνση. Το μόνο αρνητικό όλης αυτής της αναδιοργανωτικής προσπάθειας είναι ότι δυστυχώς οι νόμοι όχι μόνο δεν εφαρμόστηκαν αλλά έφεραν και τα αντίθετα επιδιωκόμενα¹⁹ αποτελέσματα.

Η καθιέρωση της καθαρεύουσας δημιούργησε το πρόβλημα της διγλωσσίας ή αλλιώς το γλωσσικό ζήτημα²⁰. Ακολούθησε διαμάχη ανάμεσα στους υποστηρικτές της καθαρεύουσας και της δημοτικής. Όταν οι φιλελεύθεροι καταλαμβάνουν την εξουσία με πραξικόπημα στη Θεσσαλονίκη το 1916, επιβάλλεται η δημοτική ως επίσημη γλώσσα²¹.

Το 1933 έρχονται συντηρητικά κόμματα στην εξουσία και επιβάλλουν την καθαρεύουσα, δίνοντας συνέχεια στο γλωσσικό χάος που ξεκίνησε στις αρχές του αιώνα. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και συγκεκριμένα το 1957, συγκροτήθηκε επιτροπή για να μελετήσει το γλωσσικό ζήτημα. Αυτή αποφαινεται ότι στο σχολείο μπορούν να χρησιμοποιούνται και οι δυο γλώσσες²². Αντίθετα η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου το 1964 προωθεί τη δημοτική άνευ ιδιωματοισμών στο Δημοτικό Σχολείο, ενώ ως επίσημη γλώσσα καθιερώνεται η απλή καθαρεύουσα για το Γυμνάσιο και η δωρεάν παιδεία σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης²³.

Ο γραφικότερος όμως νόμος ήταν αυτός της δικτατορίας, που προέβλεπε στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού να διδάσκεται η δημοτική γλώσσα και στις τρεις τελευταίες η καθαρεύουσα. Τέλος το 1976 καθιερώνεται η δημοτική ως η επίσημη γλώσσα του κράτους²⁴. Σήμερα, στο τέλος του αιώνα και της δεύτερης χιλιετίας, κάνοντας έναν απολογισμό του γλωσσικού εμφυλίου, θα καταλήξουμε στο θλιβερό συμπέρασμα ότι οι εκπρόσωποι της ελληνικής διανόησης έχασαν εκατό χρόνια πολεμώντας ο ένας εναντίον του άλλου και δεν πρόλαβαν να ασχοληθούν με την εκπαίδευση. Όσον αφορά στο ρόλο της πολιτείας, αυτή στάθηκε εκουσίως ή ακουσίως, αναποφάσιτος παρατηρητής, μη θέλοντας ίσως να έλθει σε ρήξη με κάποια μερίδα της κοινωνίας. Προτίμησε τη διατήρηση μιας αρρωστημένης κατάστασης παρά τη σύγκρουση που θα έφερνε το ξεκαθάρισμα του γλωσσικού τοπίου. Η λογική που διέπει τις αποφάσεις της εξουσίας, και στην περίπτωση της γλώσσας, ονομάζεται λαϊκισμός. Αντί να παρέχει υψηλής ποιότητας εκπαίδευση και να απαιτεί κατόπιν επίσης υψηλές επιδόσεις με αποτέλεσμα να ανέρχεται το μορφωτικό επίπεδο ολόκληρης της κοινωνίας, υποβαθμίζει την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, μειώνει τις απαιτήσεις της και έτσι παραμένει γενικά χα-

μηλό το μορφωτικό επίπεδο της κοινωνίας. Ο καθηγητής Δ. Αναστασίου ονόμασε αυτό το είδος της πολιτικής, «υποκρισία»²⁵. Στη διάρκεια της δικτατορίας συνεχίστηκε η δωρεάν διανομή των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, μόνον που τώρα αντί να γράφουν «δωρεά του ελληνικού κράτους», έγραφαν «δωρεά της εθνικής κυβερνήσεως».

Μετά την πτώση της χούντας το 1974, εξακολουθούσε το ίδιο καθεστώς της δωρεάν διανομής συγγραμμάτων μέχρι και σήμερα. Για το 1980 διαπιστώνεται από μία γερμανική έρευνα για τις ελληνικές βιβλιοθήκες ότι δαπανούνται κατά κεφαλήν 4,30 δρχ. για βιβλιοθήκες και 180 δρχ. για αθλητικές εγκαταστάσεις²⁶. Αυτές είναι οι προτεραιότητες που θέτει η ελληνική πολιτεία.

Ένας από τους νεώτερους νόμους που επανακαθιέρωσαν αυτό το καθεστώς είναι και ο νόμος 1268/1982 «Για τη δομή και λειτουργία των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων». Το άρθρο 23 παρ. 2 αυτού του νόμου προβλέπει ότι «η διδασκαλία συμπληρώνεται με τα αντίστοιχα διδακτικά βιβλία ή βοηθήματα, τα οποία χορηγούνται δωρεάν στους φοιτητές, η διαδικασία και οι λεπτομέρειες εκδόσεως, διαθέσεως και διακινήσεως των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων και ο τρόπος αμοιβής των συγγραφέων, καθορίζεται με απόφαση του Υπουργού ΕΠΘ, που εκδίδεται μετά από σύμφωνη γνώμη όλων των σχολών και των τμημάτων ΑΕΙ της χώρας». Εδώ ο νόμος επαναβεβαίωσε το πνεύμα παλαιότερων διατάξεων, γι' αυτό και δέχθηκε την κριτική πολλών ανθρώπων του πνεύματος. Το Μάρτιο του 1984 δημοσιεύθηκε υπουργική απόφαση με την οποία κανονίζονταν τα παραπάνω θέματα με τρόπο ιδιαίτερα περίπλοκο. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1986 είχαμε εννέα τροποποιητικές αποφάσεις για το θέμα των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων. Αυτήν την περίοδο είχε ανακοινωθεί επίσης, ότι θα καταργείτο το σύστημα διάθεσης διδακτικών συγγραμμάτων μέχρι σήμερα, όμως ακόμη δεν άλλαξε τίποτε. Αυτό που συνέβη όμως για πρώτη φορά ήταν να αναφερθεί στο νόμο η λέξη βιβλιοθήκη. Σύμφωνα με τα άρθρα 7 και 8 του ίδιου νόμου 1268 του έτους 1982 – κάθε ΑΕΙ θα διαθέτει ενιαία βιβλιοθήκη για την υποστήριξη της έρευνας και της διδασκαλίας, που λειτουργεί ως αυτοτελής και αποκεντρωμένη υπηρεσία και θα αποτελείται από την κεντρική βιβλιοθήκη και τη βιβλιοθήκη των τμημάτων. Ο υπουργός Παιδείας δήλωσε μάλιστα τον Ιούλιο του 1987, ότι μετά από μια μεταβατική περίοδο δυο ετών θα καταργούνταν το σύστημα της δωρεάν διανομής συγγραμμάτων και ότι τα διδακτικά βιβλία θα αγοράζονταν από τις κεντρικές βιβλιοθήκες των ΑΕΙ σε

ικανό αριθμό αντιτύπων²⁶. Πώς όμως να ασκήσει κανείς στην Ελλάδα μια μακροπρόθεσμη πολιτική, εάν σκεφθούμε μόνο, ότι την ίδια χρονιά (1987) άλλαξαν τρεις υπουργοί Παιδείας λόγω της απεργίας των καθηγητών γυμνασίου, χωρίς να έχουμε αλλαγή κυβέρνησης!

Το 1992 έγινε εκ νέου λόγος για την κατάργηση του συστήματος από τον τότε Υπουργό Παιδείας Γ. Σουφλιά, ταυτόχρονα όμως ο ίδιος Υπουργός διαβεβαίωνε και υλοποίησε την εξαγγελία του να διανεμηθούν πάλι τα συγγράμματα δωρεάν στους φοιτητές για το ακαδημαϊκό έτος 1992-1993²⁷. Τον επόμενο χρόνο άλλαξε και η κυβέρνηση και έτσι αυτό το εκκολαιπτόμενο εγχείρημα περνάει στην ιστορία ως μια φιλότιμη προσπάθεια που δυστυχώς δεν υλοποιήθηκε. Το 1995 ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου κυκλοφόρησε νέα εγκύκλιο για το ίδιο θέμα, η οποία στο εδάφιο 2α ανέφερε τα εξής: Για κάθε μάθημα του προγράμματος σπουδών θα διανεμηθεί δωρεάν στους φοιτητές ένα σύγγραμμα που θα έχει επιλεγεί από την Γ.Σ. του τομέα. Το σύγγραμμα αυτό μπορεί να είναι βιβλίο του ελεύθερου εμπορίου, βιβλίο εκδιδόμενο με δαπάνες ΑΕΙ, ή πανεπιστημιακές παραδόσεις²⁸. Ουδέν σχόλιο. Το μόνο που έχουμε να προσθέσουμε είναι ότι από το χειμερινό εξάμηνο 1995/96 που θα εφαρμοζόταν αυτή η εγκύκλιος άλλαξε πάλι ο υπουργός Παιδείας (χωρίς να αλλάξει η κυβέρνηση) και η εγκύκλιος έμεινε στα χαρτιά. Ο νέος υπουργός Γ. Αρσένης ψήφισε νέα νομοθεσία για την Ανώτατη Παιδεία το φθινόπωρο του 1997. Ο νόμος αυτός δεν περιέλαβε καμία διάταξη για το θέμα των συγγραμμάτων, αντίθετα προέβλεπε ως υποχρέωση του διδακτικού προσωπικού μεταξύ άλλων και τη συγγραφή διδακτικών σημειώσεων²⁹.

Εδώ θα επαναλάβουμε αντί άλλου σχολιασμού αυτό που κατηρίασε έντονα ο Φάνης Κακριδής για την εξειδίκευση των Ελλήνων υπουργών. Διερωτώμενος ποιος υπουργός έχει επαγγελματική σχέση με την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης, διαπίστωσε με θλίψη ότι όλοι ήταν οτιδήποτε άλλο εκτός από παιδαγωγοί και ότι το βασικό κριτήριο της επιλογής τους είναι από ποια ομάδα της κυβερνητικής παράταξης στηρίζονται³⁰. Στην Ελλάδα γινόμαστε μάρτυρες ενός τραγικού φαινομένου. Αυτοί που ασκούν την εξουσία δε γνωρίζουν και αυτοί που γνωρίζουν δεν έχουν εξουσία. Και θα ήταν δε ακόμη πιο τραγικό, αν δεχόμασταν ότι οι κατέχοντες την εξουσία γνωρίζουν αλλά δε θέλουν.

4. Η σχέση πανεπιστημίου και βιβλιοθήκης στη σύγχρονη εποχή

Στη μεταπολεμική Ελλάδα κάνει έντονη την παρουσία του στον εκπαιδευτικό χώρο ο φιλόσοφος και παιδαγωγός Ε.Π. Παπανούτσος, ο οποίος διετέλεσε και Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας στα έτη 1963-1965.

Μερικές από τις βασικές διαπιστώσεις του για τον τρόπο διδασκαλίας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο εκφράστηκαν στο παρακάτω κείμενο: «Η μέθοδος που ακολουθούν στο διδακτικό τους έργο οι ακαδημαϊκοί μας δάσκαλοι είναι αγόρευση από την υψηλή, την δυσπρόσιτη καθέδρα μπροστά στο πυκνό ακροατήριο που ακούει τα σοφά ρήματα με μακάριαν αδράνεια –μελέτην κατ' οίκον σε τακτά διαστήματα από σημειώσεις όσο γίνεται λακωνικές– και εξετάσεις, αλληπάλληλες εξετάσεις επάνω σε προκαθορισμένη ύλη, δοκιμασία συνήθως ολιγόλεπτη, που κατά την αίσια έκβασή της απολήγει στο πολυπόθητο χαρτί».³¹ Η εκπαίδευση κατ' αυτόν τον τρόπο γεννά στερεότυπα τα οποία διαμορφώνουν μια λανθασμένη εικόνα για το σκοπό και το ρόλο της στην κοινωνία και τα οποία είναι εκ διαμέτρου αντίθετα με αυτό που ονόμασε ο Max Weber (*Idealtypus*) «ιδεότυπα»³².

Αυτό που επισημαίνει ως βασική έλλειψη ο Ε. Π. Παπανούτσος είναι η συνεργασία στη διδασκαλία ανάμεσα στον ακαδημαϊκό δάσκαλο και στο σπουδαστή και η ενασχόληση ευρύτερα με το επιστημονικό αντικείμενο και όχι μόνο με το σύγγραμμα ή τις σημειώσεις του διδάσκοντος. Η επιστήμη περιορίζεται στην αποστήθιση του ενός συγγράμματος, μια απολύτως παθητική διαδικασία, η οποία κάθε άλλο παρά συμβάλλει στην ανάπτυξη του φοιτητή ως προσωπικότητα και ως επιστήμονα. Η δεύτερη καίρια παρατήρησή του αφορά τη διάρθρωση των πανεπιστημιακών σπουδών, εξίσου σημαντική με την πρώτη, τους λεγόμενους κύκλους σπουδών. Ο πρώτος κύκλος σπουδών περιλαμβάνει τη βασική επιστημονική μόρφωση σε μεγάλες κατηγορίες, π.χ. φυσικές, ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές επιστήμες, ο δεύτερος κύκλος μια ιδιαίτερη κατεύθυνση, π.χ. Οικονομική των τραπεζών, και ο τρίτος κύκλος σπουδών αποτελεί τη διδακτορική διατριβή.

Κατά το αγγλοσαξονικό σύστημα, οι κύκλοι τιτλοφορούνται ως εξής: ο πρώτος ως bachelor, ο δεύτερος ως master of arts και ο τρίτος Dr.ph³³.

Στις γερμανόφωνες χώρες οι σπουδές είναι κατά παρόμοιο

τρόπο διαρθρωμένες με τις αγγλοσαξονικές. Εδώ οι κύκλοι σπουδών ονομάζονται Vordiplom ο πρώτος, Diplom ο δεύτερος, Ph.D. ο τρίτος, όπως και στις αγγλοσαξονικές.

Στη χώρα μας δεν υπάρχει η διάκριση ανάμεσα στους δυο πρώτους κύκλους σπουδών που αναφέρθηκε παραπάνω και οι σπουδές κυλούν κατά τον ίδιο ρυθμό από το πρώτο έως το τελευταίο εξάμηνο και περατώνονται με τη λήψη του διπλώματος. Επίσης η πτυχιακή εργασία δεν αποτελούσε μέρος των θεσπισμένων υποχρεώσεων των φοιτητών στα Πανεπιστήμια, εισήχθη όμως μόλις τα τελευταία χρόνια σε πολλές σχολές και έτσι οι σπουδές προσεγγίζουν περισσότερο τα βορειοαμερικανικά και ευρωπαϊκά πρότυπα. Εάν κοντά σε όλα αυτά προσθέσουμε το ότι δεν υπάρχει κανένας περιορισμός στο δικαίωμα συμμετοχής στις εξεταστικές δοκιμασίες, τότε αντιλαμβανόμαστε γιατί έχει καταλάβει τόση μανία τους Έλληνες να μπουν στο Πανεπιστήμιο, αφού έτσι κι αλλιώς είναι βέβαιο ότι κάποτε θα τελειώσουν. Η ένταξη της βιβλιοθήκης και η χρησιμότητά της στην τριτοβάθμια εκπαιδευτική διαδικασία συνδέεται κυρίως με το δεύτερο κύκλο σπουδών, διότι στον πρώτο κύκλο αποκτώνται με τις παραδόσεις και τη βοήθεια συγκεκριμένων συγγραμμάτων οι βασικές γνώσεις της επιστήμης. Στο δεύτερο όμως κύκλο, στον οποίο αρχίζει πλέον η εξειδίκευση, η εμπάθунση, η εξονυχιστική ανάλυση των πάντων όσα αφορούν τα διδασκόμενα μαθήματα, τόσο για τη διδασκαλία όσο και για τις εξετάσεις αλλά και για την περαιτέρω έρευνα και πληροφόρηση είναι απαραίτητη η εύκολη πρόσβαση στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, η οποία αν είναι δυνατόν, πρέπει να βρίσκεται δίπλα στην αίθουσα διδασκαλίας. Το βασικό ζήτημα της εισαγωγής της βιβλιογραφίας στην εκπαιδευτική διαδικασία προτείνει ο καθηγητής γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου της Αθήνας Γ. Μπαμπινιώτης ως εξής: «Σε κάθε διδασκόμενο και εξεταζόμενο αντικείμενο και σε κάθε εργασία (προπτυχιακή, μεταπτυχιακή) δίδεται ένας «κατάλογος βιβλιογραφίας», ένας αριθμός επιλεγμένων και προτεινομένων βιβλίων, άρθρων και μελετών τα οποία οφείλει να μελετήσει ο φοιτητής, όλα με δική του επιλογή, ανάλογα με το θέμα και το είδος της εκπαίδευσης. Μέσα στα βιβλία του βιβλιογραφικού πίνακα περιλαμβάνεται φυσικά και το σύγγραμμα ή δημοσιεύματα του διδάσκοντος καθηγητού, ως ένα ή περισσότερα μεταξύ άλλων. Ποτέ δεν είναι ένα και μόνο...»³⁴. Κατά παρόμοιο τρόπο προτείνει και ο πρύτανης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Ν. Μαρκάτος, να υποχρεούται ο διδάσκων να προτείνει τη σχετική βιβλιογραφία, από την οποία ο σπουδαστής θα επιλέγει

ένα βιβλίο που θα χορηγείται δωρεάν, ενώ τα υπόλοιπα θα υπάρχουν στις βιβλιοθήκες³⁵. Η πρόταση αυτή εμπεριέχει κινδύνους, διότι, πώς θα αντιμετωπίσει ο διδάσκων το σπουδαστή που δεν προτίμησε το βιβλίο του αλλά το σύγγραμμα κάποιου άλλου; Η βιβλιογραφία, λοιπόν, θα πρέπει να προέρχεται από την έρευνα πολλών επιστημόνων και καθημερινά να ανανεώνεται, τόσο για το διδάσκοντα όσο και για το διδασκόμενο. Επιπλέον η βιβλιογραφία πρέπει να ολοκληρώνεται με τα επιστημονικά περιοδικά του κλάδου, συνέδρια, κλπ. και την πρόσβαση σε κάθε άλλο πληροφοριακό υλικό στην έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, βασική αποστολή των σύγχρονων βιβλιοθηκών. Η βιβλιοθήκη στη σύγχρονη εποχή επιτελεί μια μορφή έρευνας χάριν της ακαδημαϊκής κοινότητας, δεν περιορίζεται δηλαδή στο δανεισμό βιβλίων.

Αυτή είναι η σημαντικότερη τομή που πρέπει να γίνει στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση για να απαλειφθεί ο γυμνασιακός της χαρακτήρας τον οποίο δυστυχώς διατηρεί μέχρι σήμερα και ο οποίος αποτελεί τη βασική της διαφορά με αυτήν των ανεπτυγμένων χωρών. Συμφωνώντας με την άποψη του Ε.Π. Παπανούτσου, ο Δ. Σωτηρόπουλος βαπτίζει τα ελληνικά Πανεπιστήμια «εξεταστικά κέντρα» και το χειρότερο απ' όλα βέβαια είναι ότι το να μιλάει κανείς για έρευνα υπό αυτές τις συνθήκες αποτελεί καθαρή ουτοπία. Ο ίδιος ερευνητής αναφερόμενος σε άρθρο που εντοπίζει την ουσία του προβλήματος υπογραμμίζει ότι: «Όσο η μοναδική γνώση για το φοιτητή παραμένει το καθηγητικό σύγγραμμα και όσο οι κομματιασμένες και κλειστές βιβλιοθήκες στα εργαστήρια, σπουδαστήρια, κλινικές και έδρες, ποζάρουν ως πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, όσο όλα τούτα θεωρούνται πανεπιστημιακή βιβλιοθηκική εξυπηρέτηση, τότε είμαστε απλώς καθαρά θύματα του νεοελληνικού φορμαλισμού. Αν δε χωνέψουμε το γεγονός πως η βιβλιοθήκη είναι μέρος της υποδομής και πως πρέπει να λογίζεται σαν βασική επένδυση και όχι σαν στολίδι, η κατάσταση δεν πρόκειται να αλλάξει, όσα λόγια (επίσημα και ανεπίσημα) και αν ξεστομιστούν³⁶». Η λειτουργική αξία της βιβλιοθήκης έγκειται στον απλούστατο λόγο ότι επειδή οι περισσότεροι από εμάς δε διαθέτουν το χώρο, το χρόνο και το χρήμα για τη συλλογή εκείνων των βιβλίων που θα χρησιμοποιήσουν μόνο μια φορά, για ένα μάθημα και ίσως μόνο λίγες τους σελίδες, γι' αυτόν το λόγο το ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ πρέπει να παρέχει «πάσα επιστήμη», απ' όπου ετυμολογικά έλκει και την ονομασία του, αγαθό που μόνο μια τέλεια οργανωμένη και ενημερωμένη βιβλιοθήκη μπορεί να προσφέρει. Η βιβλιοθήκη πρέπει να καταστεί θεσμός άρρηκτα

συνδεδεμένος ιδιαίτερα με τη δεύτερη φάση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ειδάλλως αυτή παύει να είναι τριτοβάθμια. Η μεγαλύτερη ζημία που επιφέρει το σύστημα του ενός συγγράμματος είναι ότι παίρνοντάς το ο φοιτητής υπό μάλης κατευθύνεται στο σπίτι του για να διαβάσει και δε γίνεται χρήστης της βιβλιοθήκης, αναγνώστης, ερευνητής, δεν εθίζεται στη βιβλιογραφική αναζήτηση, περιορίζεται με άλλα λόγια μόνο σ' αυτό που χρειάζεται για να περάσει το μάθημα. Αισθάνεται μια ανακούφιση ότι μέσα στο σύγγραμμα βρίσκεται το σύμπαν. Όσο καλύτερα το αποστηθίζει, δηλαδή όσο λιγότερο σκέπτεται και κρίνει, τόσο υψηλότερα θα βαθμολογηθεί!!! Φυσικά η επιστήμη δεν τελειώνει εκεί, ούτε καν αρχίζει. Εκεί μάλλον πεθαίνει, διότι έτσι ο φοιτητής διαμορφώνει βαθμιαία την εντύπωση ότι η μελέτη είναι απαραίτητη μόνον όταν υπάρχουν εξετάσεις. Οι γνώσεις που αποκτά δε στηρίζονται στην επιλογή μεταξύ πολλών διαφορετικών απόψεων πάνω στο ίδιο θέμα αλλά αποτελούν απομνημόνευση μιας άποψης. Δεν έχει τη δυνατότητα της σύγκρισης, η οποία οδηγεί στην κριτική ικανότητα. Όταν ο απόφοιτος του πανεπιστημίου δεν αποκτά τη δυνατότητα να κρίνει με βάση τα εφόδια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τότε δεν έχει κρίση και ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας, διότι όπως τονίζει και ο J. Habermas «οι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου καθοδηγούν την κοινωνία»³⁷. Ο Έλληνας δεν έχει κρίση όταν οδηγεί, όταν ψηφίζει, ή όταν καταστρέφει το περιβάλλον, διότι δεν του το δίδαξε καμία ηγεσία του.

5. Μερικά στοιχεία εμπειρικών ερευνών για τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες στην Ελλάδα

Ας έλθουμε στα πράγματα που αφορούν τη βιβλιοθήκη κατ' ιδίαν. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών δε διαθέτει κεντρική βιβλιοθήκη και οι βιβλιοθήκες που ανήκουν στις σχολές και στα σπουδαστήρια πολύ λίγα προσφέρουν στο διδακτικό προσωπικό και στους φοιτητές. Τα άλλα Πανεπιστήμια της χώρας αντιμετωπίζουν τρωμέρες δυσκολίες στις βιβλιοθήκες τους, όχι τόσο από έλλειψη χρημάτων, όσο από έλλειψη προσωπικού. Η όποια έλλειψη προσωπικού υπάρχει, είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το κράτος δε γνωρίζει, αγνοεί τις διεθνείς προδιαγραφές της λειτουργίας των βιβλιοθηκών. Για να μη μακρηγορούμε, η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα της Ευρώπης που δε διαθέτει εθνική βιβλιογραφία³⁸.

ναδική που διέθετε μία βιβλιοθήκη σύγχρονων απαιτήσεων. Ελάχιστες εξαιρέσεις διαπιστώθηκαν όπου οι σπουδαστές απευθύνθηκαν στις βιβλιοθήκες για να προσθέσουν επιπλέον γνώσεις πέραν αυτών που παρέχει το υποχρεωτικό σύγγραμμα και που απαιτούν οι εξετάσεις. Όσο και αν ακούγεται θλιβερό και παράξενο, οι φοιτητές μας διαβάζουν για να περάσουν στις εξετάσεις και όχι για να αποκτήσουν γνώσεις.

Το έκτο Πανελλήνιο Συνέδριο ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών είχε ως θέμα «Οι ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες και η πρόκληση του εκσυγχρονισμού», η ανάγκη του εξοπλισμού των βιβλιοθηκών με τα τελευταία επιτεύγματα της τεχνολογίας, όπου μεταξύ των άλλων ο υπεύθυνος της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ι. Κλαψόπουλος, επεσήμανε την ανάγκη να αποκτήσει αυτή την αυτοτέλειά της απέναντι στο Πανεπιστήμιο ούτως ώστε να μπορεί να χαράζει μια αυτόνομη πολιτική, η οποία θα υπηρετεί τους δικούς της στόχους, πράγμα που προφανώς δε συμβαίνει στην Ελλάδα⁴³. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε μια ατέλειωτη σειρά κριτικής αντιμετώπισης του θέματος και από άλλους εκπροσώπους της επιστήμης αλλά και των γραμμάτων. Τότε κάθε ουδέτερος παρατηρητής θα ρωτούσε γιατί, εφόσον όλοι αναγνωρίζουν το πρόβλημα, δεν προχωρούν σε κάποια λύση; Η κατάργηση ενός στερεότυπου προσκρούει σε ισχυρές αντιστάσεις. Ξεκινώντας από τους φοιτητές οι οποίοι διέπονται από το ευρύτατα διαδεδομένο ελληνικό σύνδρομο του λαϊκισμού (εδώ λέγεται φοιτητοπατερισμός αλλού λέγεται εργατοπατερισμός κ.τ.λ.), οι αντιδράσεις θα ήταν όχι ασήμαντες και η εκμετάλλευση από την εκάστοτε αντιπολίτευση θα δυσκόλευαν κάθε κυβέρνηση που θα επιχειρούσε την αλλαγή του συστήματος του ενός συγγράμματος. Στο παρελθόν οι φοιτητικές παρατάξεις πολέμησαν με μανία κάθε υπονοούμενο εντατικοποίησης των σπουδών, ως πολιτική έκφραση κάποιας συντηρητικής ολιγαρχίας!

Πέραν της αντίδρασης του φοιτητικού κόσμου, υπάρχει και η εγγενής αδυναμία της ελληνικής πολιτείας να έχει σταθερή πολιτική και πολιτικούς. Τις συχνές αλλαγές προσώπων και νόμων επεσήμανε και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρόσφατα, ως αιτία για την χαμηλή απορρόφηση κονδυλίων που προορίζονται για την εκπαίδευση⁴⁴. Στην υπό συζήτηση αναθεώρηση του συντάγματος, ο πρώην υπουργός Παιδείας Γ. Σουφλιάς, ο οποίος επί υπουργίας του εκφράστηκε υπέρ της κατάργησης του συστήματος του ενός συγγράμματος, πρότεινε την επιβολή διδάκτρων στους εύπορους φοιτητές με παράλληλη κατάργηση των δωρεάν βιβλίων⁴⁵. Κατά

τη γνώμη μου ιδανικό θα ήταν εκείνο το σύστημα που θα καταργούσε τα δωρεάν βιβλία, εφόσον καλύπτονταν οι ανάγκες των φοιτητών από τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες και ταυτόχρονα επιβάλλονταν κάποια υπολογίσιμα δίδακτρα σε εκείνους τους σπουδαστές που υπερβαίνουν την κανονική περίοδο σπουδών. Το 1993 από τους 212.745 φοιτητές της χώρας οι 116.567, δηλαδή το 54,8%, χαρακτηρίζονταν από την ετήσια έκθεση του ΟΟΣΑ ως ενεργοί, ενώ 96.178 ήτοι 45,2% ως μη ενεργοί, καθότι βρίσκονταν πέραν των κανονικών χρόνων φοίτησης⁴⁶. Στη νεώτερη νομοθετική διάταξη που αφορά τα ΑΕΙ και ΤΕΙ, νόμος 2530 της 23/10/1997, γίνεται πάλι λόγος για τη συγγραφή διδακτικών βοηθημάτων χωρίς καμιά αναφορά σε θέματα που έχουν σχέση είτε με τη βιβλιοθήκη είτε με τη βιβλιογραφία⁴⁷. Τέλος ο υπουργός Παιδείας το Μάιο 1999 Γ. Αρσένης, περιγράφοντας το σχολείο του μέλλοντος, τόνισε μεταξύ άλλων ότι το σχολείο δεν θα πρέπει να οδηγεί στη δημοσιοϋπαλληλία, αλλά κυρίως στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, εννοώντας μ' αυτό ότι μια βασική αιτία της σημερινής κατάντιας της ελληνικής εκπαίδευσης οφείλεται και στο ότι οι Έλληνες βλέπουν το Πανεπιστήμιο ως την πόρτα που οδηγεί στον κρατικό μόνιμο μισθό και γι' αυτόν το λόγο η εκπαίδευση κατέστη αυτοσκοπός, τύπος και όχι περιεχόμενο με αναζήτηση, όπως θα έπρεπε να είναι⁴⁸. Μέχρι αυτό το σημείο μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνική δράση στο θέμα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με τα συγγράμματα ήταν μία παραδοσιακή κοινωνική δράση σύμφωνα με την τυπολογία του Weber, αφού το σύστημα αυτό ξεπέρασε τα εκατό χρόνια ζωής. Την κατάσταση που έβρισκε κανείς, την υιοθετούσε χωρίς να εξετάζει το πως και γιατί. Δεν υπάρχει λοιπόν ελπίδα;

Στα πλαίσια του 2ου Κοινοτικού Προγράμματος Στήριξης και ειδικότερα για τον τομέα της Παιδείας εγκρίθηκε πρόγραμμα στελέχωσης και οργάνωσης των βιβλιοθηκών των ΑΕΙ και των ΤΕΙ της χώρας, του οποίου η υλοποίηση ξεκινά στις 17-1-1997 και λήγει στις 31-12-1999. Το πρόγραμμα αυτό (ΕΠΕΑΕΚ Ι) αλλάζει ριζικά την εικόνα των βιβλιοθηκών μας, συμβάλλοντας στο λειτουργικό εκσυγχρονισμό των βιβλιοθηκών, δίνοντας βάρος στη στελέχωση, στον εμπλουτισμό των συλλογών και στον εξοπλισμό τους, ενώ τα έργα του ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ που ξεκίνησε το 2000, είναι αναπτυξιακά και έχουν ως στόχο τη συμμετοχή των βιβλιοθηκών στην εκπαιδευτική και ερευνητική λειτουργία των ΑΕΙ-ΤΕΙ, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που προσφέρουν οι εξελίξεις στις Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ), με τελικό αποτέλεσμα τη

μετατροπή τους σε υπηρεσίες οργανωμένης διαχείρισης και διάχυσης της επιστημονικής πληροφορίας στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Οι σχολές και τα τμήματα του ΑΠΘ ανταποκρίθηκαν με διαφορετικό ρυθμό σ' αυτήν την πρόκληση. Μ' αυτή την τονωτική ένεση πήρε μπροστά η μηχανή που λέγεται βιβλιοθήκη. Μια καινοτομία που αξίζει ιδιαίτερης μνείας είναι η Κοινοπραξία των Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών που ιδρύθηκε το 1998, φέρει τον τίτλο Μονάδα Ολικής Ποιότητας Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ΜΟΠΑΒ), έχει την έδρα της στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και διευθύνεται από τον Γ. Ζάχο. Η υπηρεσία αυτή προσφέρει πρόσβαση στις Βιβλιοθήκες όλων των ΑΕΙ-ΤΕΙ της χώρας σε 7000 ηλεκτρονικά περιοδικά. Η ιστοσελίδα της ΜΟΠΑΒ είναι: www.lib.noι.gr/mopab/ Η τριτοβάθμια εκπαίδευση με τη συνδρομή της σύγχρονης βιβλιοθήκης που έκανε τεράστια άλματα στον τομέα της οργάνωσης και της διάχυσης υλικού, βρίσκεται σήμερα στο στάδιο μετάβασης από το λήθαργο στον εκσυγχρονισμό.

Το Μάιο του 1999 επαναλάβαμε την ίδια έρευνα στις Σχολές του Α.Π.Θ. που ήδη διενεργήσαμε το 1988. Ιδού λοιπόν τα αποτελέσματα. Θέσαμε τα εξής τρία ερωτήματα σε εργαζόμενους των βιβλιοθηκών και στους φοιτητές. 1. Γίνονται παραδόσεις και εξετάσεις α. με το σύστημα του ενός συγγράμματος ή β. με το σύστημα της βιβλιογραφίας; 2. Αρτιότητα λειτουργίας της βιβλιοθήκης. 3. Συχνότητα δανεισμού από τους χρήστες.

Απαντήσεις:

Κτηνιατρική Σχολή. 1. Οι παραδόσεις διενεργούνται επί το πλείστον με το σύστημα του ενός συγγράμματος και οι εξετάσεις πάντα. 2. Ανεπαρκής. 3. Αραιή.

Γεωπονία. Παραδόσεις και εξετάσεις με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Επαρκής αλλά μακριά από τις αίθουσες των παραδόσεων. 3. Συχνότητα ικανοποιητική.

Μαθηματικό 1. Επί το πλείστον με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Επαρκής. 3. Αραιή.

Θεολογική Σχολή. 1. 80% περίπου με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Ικανοποιητική. 3. Αραιή.

Παιδαγωγικά τμήματα. 1. Κατά τα δύο τρίτα με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Πρόχειρη. 3. Μεγάλη

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (πρώην Βιομηχανική Σχολή). Εδώ και λίγο καιρό απέκτησε βιβλιοθήκη και οργάνωση που συναγωνίζεται αυτές των ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων. Αναγνωστήριο και βιβλιοστάσιο υπάρχουν στον ίδιο χώρο και είναι πλέον ανοικτής

προσπέλασης. 1. Το ήμισυ περίπου των μαθημάτων λειτουργεί με το ένα σύστημα το άλλο ήμισυ με το άλλο, τόσο για τις παραδόσεις όσο και για τις εξετάσεις. 2. Ευρύχωρη και πλούσια σε βιβλιογραφία. 3. Μεγάλη.

Ιατρική Σχολή. Η βιβλιοθήκη της Σχολής αυτής στεγάζεται εδώ και λίγο καιρό στο κτιριακό συγκρότημα του Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ και ανήκει στη δικαιοδοσία του. Η βιβλιοθήκη αυτή έχει στενότητα χώρου και είναι κατά το ήμισυ ελεύθερης και κατά το υπόλοιπο κλειστής προσπέλασης. Ακόμη και σήμερα πολλά βιβλία της Σχολής είναι αποθηκευμένα. Η Ιατρική Σχολή ανταποκρίθηκε με τη μεγαλύτερη ίσως καθυστέρηση στο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού των βιβλιοθηκών. Και εδώ όμως ξεκινά οργασμός αναζήτησης βιβλιογραφίας με ή χωρίς την απαίτηση των καθηγητών.

Πολυτεχνείο. Με ταχείς ρυθμούς οργανώνονται οι βιβλιοθήκες των τμημάτων της Σχολής, πολλές από τις οποίες πρωτολειτούργησαν πριν από ένα ή δύο χρόνια. Η ηλεκτρονική οργάνωση των βιβλιοθηκών προχωρά γρήγορα. Ισχύουν σύστημα. Η συχνότητα χρήσης της βιβλιοθήκης από τους φοιτητές παρουσιάζει ανοδική πορεία.

Νομική Σχολή. Το έτος 2000 συγκροτείται η βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής σε έναν ενιαίο χώρο, διαδικασία η οποία δεν προβλέπεται να ολοκληρωθεί σύντομα. Καταλογογραφούνται για πρώτη φορά τα βιβλία και εισάγεται βαθμιαία το σύστημα της βιβλιογραφίας για παραδόσεις και εξετάσεις.

Οι βιβλιοθήκες της Σχολής Γεωτεχνικών (τμήματα Γεωπονίας, Δασολογίας, Κτηνιατρικής) παρουσιάζουν έντονες διαφορές. Το τμήμα Γεωπονίας διαθέτει καλά οργανωμένη βιβλιοθήκη αλλά οι χρήστες της είναι κυρίως μεταπτυχιακοί φοιτητές. Το σύστημα του ενός συγγράμματος παραμένει κυρίαρχο. Το τμήμα Δασολογίας δεν έχει βιβλιοθήκη και τα βιβλία βρίσκονται στα γραφεία των καθηγητών. Το τμήμα Κτηνιατρικής έχει πάρα πολύ μικρή βιβλιοθήκη και βρίσκεται στο Βαρδάρι (Πλατεία Δημοκρατίας). Στα τμήματα Φυσικό, Χημικό, Μαθηματικό, όπως και στο Βιολογικό οι βιβλιοθήκες επίσης βρίσκονται σε περίοδο αναδιοργάνωσης και περαιτέρω βελτίωσης, αλλά το σύστημα του ενός συγγράμματος παραμένει επίσης αταλάντευτο.

22. Όπ. παρ., σελ. 107-108.
23. Όπ. παρ., σελ. 108-109.
24. Όπ. παρ., σελ. 109.
25. Anastassiou D., *Das griechische Unterrichtswesen und sein Abbau durch die Junta*, Melzer Verlag, Frankfurt/M., 1970, σελ. 164.
26. Μακεδονία της 24-7-1987, σελ. 1. Σκουρής Β., *Δίκαιο της Παιδείας*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 116
27. *Το Βήμα* της 21-6-1992, *Οι προτάσεις του Υπουργού*, σελ. ΣΤ-3.
28. Μακεδονία της 22-10-1995, σελ. 12.
29. Νόμος 2530 της 23-10-1995, σελ. 12.
30. Κακριδής Φ., Φιλοσοφία της παιδείας και εκπαιδευτική πολιτική: Έννοιες ασύμβατες, *Το Βήμα* της 29-9-1991, σελ. Β6.
31. Παπανούτσος Ε., *Η παιδεία το μεγάλο μας πρόβλημα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1976, σελ. 44-45.
32. Weber M., 1972, *όπ. παρ.*, σελ. 3.
33. Παπανούτσος Ε., *όπ. παρ.*, σελ. 344-345.
34. Μπαμπινιώτης Γ., Δέσμοι του ενός βιβλίου, *Το Βήμα* της 15-10-1992, σελ. Β4.
35. Μαρκάτος Ν., Η αλήθεια για τα συγγράμματα. *Το Βήμα* της 15-10-1995, σελ. Α20.
36. Σωτηρόπουλος Δ., Ο ρόλος της βιβλιοθήκης στην κοινωνική και οικονομική πρόοδο, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 31, Μάιος 1980, σελ. 36-38.
37. Habermas J., *Theorie und Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1974, σελ. 362.
38. Φέσσα Ρ., Πληροφόρηση και βιβλιοθήκη, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 46, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1981, σελ. 24.
39. Κοκκίνης Σ., Βιβλιοθήκες ΑΕΙ στην Ελλάδα, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 29, Μάρτιος 1980, σελ. 40-51.
40. Μπώκος Γ., Μανιάτη Γ., *Συνεργασία μεταξύ βιβλιοθηκών και συνεργασία με τις βιβλιοθήκες στην Ελλάδα. Προβλήματα και συνέπειες*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1984, σελ. 105.
41. Ζάχος Γ., *Αυτοματοποίηση στις ελληνικές πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες. Μύθοι, πραγματικότητα και προοπτικές*, 6ο συνέδριο Βιβλιοθηκονόμων, Ινστιτούτο GOETHE, Αθήνα, 22-23 Νοεμβρίου 1990, σελ. 47-48.
42. *Der Spiegel*, no 19, της 4-5 1998, σελ. 94-117.
43. Κλαψόπουλος Ι., *Σχεδιασμός βελτίωσης της σχέσης μεταξύ διοίκησης ΑΕΙ και πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης*, Έκτο συνέδριο ακαδημαϊκών, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 5-6 Νοεμβρίου 1997, σελ. 32.
44. Ζούλας Κ., Κοινοτικό έλεγχος της παιδείας, *Καθημερινή* της 16-11-1997, σελ. 26.
45. Αγγελιοφόρος της 12-11-1997, σελ. 1 και 7.
46. Κάτσικας Χ., Καββαδίας Γ., *Η εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996, σελ. 56.
47. ΦΕΚ 212, της 23-1-1997, άρθρο 1.
48. *Το Βήμα* της 9.11. 1997, σελ. Β12.

Βιβλιογραφία

- Ανδρόνικος Μ., *Παιδεία ή Υπνοπαιδεία*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1976.
- Adorno T.W., *Theorie der Halbbildung*, in Adorno T.W., Horkheimer M., *Soziologica II*, EVA, Frankfurt/M., 1973.
- Anastassiou D., *Das griechische Unterrichtswesen und sein Abbau durch die Junta*, in: Sarte Jean Paul, Griechenland. Der Weg in den Faschismus, Melzer Verlag, Frankfurt/M., 1970.
- Bottomore T.B., *Κοινωνιολογία* (μτφρ.), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1974
- Burschell F., *Schiller*, Rororo, Hamburg, 1970.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β', εκδ. Ερμής, «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», Αθήνα, 1974.
- Habermas, J., *Theorie und Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1974.
- Heydenreuther R. u.a., *Die erträumte Nation*, Briering und Brinkmann, München, 1993.
- Ζάχος Γ., *Αυτοματοποίηση στις ελληνικές πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες. Μύθοι, πραγματικότητα και προοπτικές*, Έκτο πανελλήνιο συνέδριο Βιβλιοθηκάρων, Ινστιτούτο GOETHE, Αθήνα, 22-23 Νοεμβρίου 1990.
- Ζούλας Κ., «Κοινοτικός έλεγχος της παιδείας». *Καθημερινή* της 16.11.97
- Κακριδής Φ., «Φιλοσοφία της Παιδείας και εκπαιδευτική πολιτική: Ένοιες ασύμβατες», *Το Βήμα* της 29-9-1991.
- Κάτσικας Χ., Καβαδιάς Γ., *Η εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996.
- Κλαψόπουλος Ι., *Σχεδιασμός βελτίωσης της σχέσης μεταξύ διοίκησης Α-ΕΙ και πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης*, Έκτο συνέδριο ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 5-6 Νοεμβρίου 1997.
- Κοκκίνης Σπύρος, «Βιβλιοθήκες ΑΕΙ στην Ελλάδα», *ΔΙΑΒΑΣΩ*, τεύχ. 29, Μάρτιος 1980.
- Lehnhardt G., *Schule und bürokratische Rationalität*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1984.
- Μαρκάτος Ν., «Η αλήθεια για τα συγγράμματα», *Το Βήμα* της 15-10-1995.
- Μπαμπινιώτης Γ., «Δέσμοι του ενός βιβλίου», *Το Βήμα* της 19-7-1992.
- Μπώκος Γ., Μανιάτη Γ., «Συνεργασία μεταξύ βιβλιοθηκών και συνεργασία με τις βιβλιοθήκες στην Ελλάδα. Προβλήματα και συνέπειες», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1984.
- Münch R., *Die Struktur der Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1992.
- Παπανούτσος Ε.Π., *Η παιδεία - το μεγάλο μας πρόβλημα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1976.
- Parsons T., *An Outline of the Social System*, in: Zapf W., *Theorien des sozialen Wandels*, Athenaem, Koenigstein Taunus, 1979.

- Psychopedis K., *Geschichte und Methode*, Campus, Frankfurt/M., 1984.
- Σκουρής Β., *Δίκαιο της παιδείας*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1988
- Σωτηρόπουλος Δ., «Ο ρόλος της βιβλιοθήκης στην κοινωνική και οικονομική πρόοδο», *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 31, Μάιος 1980.
- Τερλεξής Π., *Max Weber*, τρίτομο, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.
- Thun H.-P., *Bibliotheken in Griechenland*, Deutsches Bibliothekinstitut, Berlin, 1985.
- Tsougoroulos G., *Anmerkungen zur geistigen Produktion*, in: Nikolinakos M. und Nikolaou K., *Die verhinderte Demokratie: Modell Griechenland* Suhrkamp, Frankfurt/M., 1969.
- Uni-Test Europa*, in: *Der Spiegel*, no 19, Hamburg, 4-5-1998.
- Weber M., *Wissenschaft als Beruf*, Dunker und Humblot, Munchen und Leipzig, 1919.
- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, J.C.B. Mohr, Tubingen, 1972.
- Wulf Chr., *Theorien und Konzepte der Erziehungswissenschaft*, Juventa, München, 1978.
- Φέσσα Ρ., «Πληροφόρηση και βιβλιοθήκη», *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 46, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1981.
- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1987.
- Χατζηστεφανίδης Δ.Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1986.

